

УДК 728.6(477.7=14)

Ірина Пономарьова
(Маріуполь)

НАРОДНЕ ЖИТЛО ТА ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Відомо, що етнічна група приазовських греків, які були переселені сюди з Криму у XVIII ст., за переписом 2001 року складає 91 548 осіб і проживає переважно в околицях м. Маріуполя Донецької області. Певні особливості етнічного колориту й досі зберігає традиційна культура греків Приазов'я. Серед галузей народної культури етнічна специфіка проявляється і в житлі грецького населення України.

Після переселення з Криму, за час проживання в Приазов'ї житло греків зазнало певних змін. Причому тут можна простежити дві тенденції: по-перше, – це риси, властиві тільки грекам, а по-друге, – це

елементи, характерні для інших етнічних спільнот регіону. Однак слід зазначити, що житло двох груп греків, за самоназвою – урумів та румеїв, майже не відрізняється.

Дослідники традиційного житла греків у Приазов'ї, зокрема О. Будіна [37] і Л. Лиганова [47], акцентують увагу на його кримському корінні, але в Криму грецькі садиби також мали етнічні відмінності [38, с. 12]. Однак поступово, протягом ХХ ст., у помешканнях греків Приазов'я відбулися зміни під впливом етнокультурних взаємин. Аналіз сучасних польових матеріалів дає право за-

свідчити і певне збереження традиційного вигляду садиби впродовж тривалого часу, і його трансформацію під впливом зовнішніх чинників, що пов'язано, зокрема, із запозиченнями від сусідів-українців [56, с. 35].

За матеріалами наших польових досліджень маємо змогу розглянути характерні типи забудов двору, які є найпоширенішими й побутують понад 200 років у селах греків Приазов'я. У них переважає відкритий тип двору, з декількома варіантами поєднання житла і господарських споруд. Найдавнішим типом забудови є однорядна, де житло та всі господарські будівлі розміщуються під одним дахом. Прикладом може слугувати садиба Ф. Булі, побудована наприкінці XIX ст. у с. Ласпа¹.

При Г- та П-подібній забудові їхні елементи найчастіше були пов'язані лише частково. Ми маємо план-схему земельного господарства з типовим Г-подібним подвір'ям у с. Мангуш 1878 року, що засвідчено в документах «Маріупольської землевпоряджувальної комісії повіту Головного Управління землеустрою»². За цими документами ми визначили, що в одноосібному володінні Дорофєєва Анастаса Климентійовича в 1909 році перебувало 22 десятини землі. На його ділянці були розташовані будинок, двір, господарські споруди в Г-подібному порядку. Житло, як і більшість старих грецьких споруд, повернено торцевим боком на схід. Таким чином забезпечувалося якнайкраще природне освітлення внутрішніх приміщень. Зазвичай, навпроти входу в будинок розташовували господарські споруди. Аналогічні плани садиб, побудованих на початку XX ст., нами зафіксовано в багатьох населених пунктах, але в приморських селах старих забудов майже не залишилося, наприклад у с. Урзуф, за деяким винятком³, мешканці змінюють традиційне розташування будівель відповідно до сучасних вимог.

На сьогодні житло відносно вулиці найчастіше розміщують так, що перед будинком залишається невелика земельна ділянка для озеленення деревами та квітами. Значно рідше дім споруджують у глибині двору.

До комплексу традиційної грецької садиби – *харалди*, *биченя* (рум.⁴ села Велика Янісоль, Константинополь, Кара-

куба), *йурт* (урум.⁵ Велика Янісоль < тур. *yurt* – житло, будинок), *пчанея* (рум. Мала Янісоль, Саргана), *бичанея* (рум. Велика Янісоль), *азбар* (урум.), *барх* (урум. Карань, Ласпа < тюрк. *bark*), *чизих* (урум. Керменчик), *ев барх* (урум. Бешеве, Карань, Керменчик) – зазвичай входили будинок, літня кухня та господарські споруди [9; 15; 16]. Відводилося також місце для молотьби зерна катком і його подальшої обробки [20].

На початку XX ст. «грецескіе двори в Мариупольском уезде, кроме жилых хат, на улице имеют отдельные летние кухни “хибарки”, напротив хаты – сараи и загородки, на огородах исключительно – половники. Колодцы устраиваются на улице» [32, с. 14]. Кожний елемент садиби має свої етнічні локальні назви, залежно від ареалу розповсюдження.

Зупинимось детально на вигляді деяких господарських споруд, які зараз залишилися лише у спогадах людей літнього віку. Так, на кожному сільському подвір'ї в XIX – на початку XX ст. будували клуню. Це було господарське приміщення досить великих розмірів (10 м × 15 м). Стіни споруджували з хмизу з використанням дерев'яного остова чи з дикого каменю, залежно від природних умов. Дах покривався очеретом або житньою соломою. У клуні зберігали сільськогосподарський реманент, підводи, солому з половою⁶. Слід зазначити, що традицію будувати такі господарські приміщення греки запозичили від сусідів-українців, наприклад, мешканці с. Велика Янісоль зводили їх, беручи до уваги споруди сіл Андріївка [14] й Олексіївка.

Садибу відмежовували огорожею – *гуня*, *фрахти* (рум. < грец. *ο φράχτης* – огорожа), яку виготовляли з різних матеріалів (лоза, камінь, глина, цегла, дерево), залежно від природно-географічного чинника. Цікавим є той факт, що в селах найчастіше огорожі зводили лише з боку вулиці. Менш розповсюдженим було повністю огорожене з усіх боків подвір'я – *мендерек* (урум. Бешеве). Під час наших досліджень ми зафіксували наступні типи конструкцій огорож: паркани з боку вулиці, складені з каменю або цегли, саманний паркан – *чоплік йану* (урум. Керменчик). Часто сусідні господарства відділялися одне від одного ровом або парканом з дерну, кізяка, каменю, хмизу.

До середини ХХ ст. з боку сусідів на городах не робили огорожі, а викопували неглибокий рів (до 0,5 м завширшки). На сьогодні переважають огорожі з дерева, цегли, рідше – з каменю та металу. В огорожах робили хвіртки, ворота із земляним підвищенням.

Звертає на себе увагу той факт, що в ХІХ ст. у грецьких садибах було багато господарських споруд, які свідчили про пріоритетні заняття жителів грецьких сіл [52, с. 257, 272, 288].

Превалююча кількість комор вказує на те, що серед місцевих жителів переважало заняття землеробством, а більша кількість повіток свідчить про скотарський характер господарства в селі. Так, жителі північних волостей Маріупольського повіту орієнтувалися на землеробство і вирощували зернові культури, а у волостях, розташованих ближче до Маріуполя, займалися переважно тваринництвом, бо був добрий збут вирощеної продукції, що сприяло розвитку торгівлі.

План традиційної грецької садиби практично не зазнав змін до 1930-х років, доки радянська влада не почала запроваджувати політику колективізації. Відтоді зникла необхідність у клунях, де сім'ї зберігали зерно, та місцях для його обробки. У селах з'явилися колгоспні господарські приміщення. Наприклад, у с. Урзуф у приміщенні церкви було влаштовано колгоспну комору, де зберігали зерно⁷. Тоді це було розповсюдженим явищем не лише в грецьких селах. Протягом кількох десятиліть у планах більшості садіб відбулися значні зміни, пов'язані зі зміною господарської діяльності.

На розбудову садіб у кожній грецькій родині впливали різні фактори. Зазвичай кількість господарських будівель та їх оздоблення залежали від матеріального статку. Щоб з'ясувати, як змінювалися господарські споруди в грецьких садибах, ми звернулися до статистичних джерел. У 1926 році в Мангуському районі нараховувалося 3 613 господарств, з яких 13 % не мали жодної худоби, але коні були у 20 % господарств, велика рогата худоба – у 41 %, вівці – у 33 %, свиней утримували в 6 % господарств [53, с. 10]. Ці дані свідчать, що більшість домогосподарств мали корівники та загони для овець.

Нині садиба складається з таких частин: будинок (часто стара та нова будівлі

в одному дворі), двір, город і господарські споруди для птиці й худоби.

У процесі облаштування в Приазов'ї греки використовували для спорудження своїх будинків передусім підручні природні матеріали. На початковому етапі в основу будівництва був покладений досвід попередніх поколінь, перенесений із Криму, але за час перебування греків на нових місцях зазнали змін вибір будівельних матеріалів і типи споруд. Якщо розглянути це явище в ретроспективі, то зазначимо, що типи будівель у грецьких поселеннях пройшли через певні стадії: землянки, плотово-мазанкові, глинобитні, саманні, лимпачеві (сирцева цегла), кам'яні [32, с. 16–18], дерев'яні, шлакоблокові і цегляні забудови.

На початковому етапі свого перебування на території Азовської губернії греки використовували ті будівельні матеріали, які можна було отримувати без особливих зусиль – глину, крейду, вапно, каміння. Зокрема, поблизу м. Маріуполя були великі родовища. Коли греки-переселенці в 1780 році прибули на узбережжя Азовського моря, то тут вже були будови з каменю, дерева, глини [6, арк. 5 зв.].

Губернатор В. Чертков у вересні 1780 року зазначив, що переселенці будують хати «из плит на глине, кои по осмотру моему оказались совершенно прочными и в построении безубыточными, потому что весь берег реки Кальмиуса наполнен таким камнем» [27, арк. 265]. Це було пов'язано з тим, що греки, поселившись на березі Азовського моря, використовували вже відому їм кримську техніку зведення житла з каменю, хоча вчений Г. Тимошевський, який досліджував історію м. Маріуполя, зазначив, що «вначале постройки, по бедности, по спешности <...> были бедны, малы и непрочны» [54, с. 84]. Описи м. Маріуполя, здійснені Г. Тітовим у 1848 році, надають нам інформацію про споруди того часу: «Несколько каменных домов, несколько правильных улиц, два ряда деревянных лавок <...> Дома в Мариуполе построены, большей частью, из земляного кирпича и дикого камня, который бесконечными пластами наполняет почву того времени» [55, с. 136].

Точніша інформація подана у відомості 1795 року, де зафіксовано, що в Маріуполі і розташованих поблизу селах нараховувалося: кам'яних будинків – 118, із

земляної цегли – 121, дерев'яних – 213, плетених – 17 [54, с. 77]. Як бачимо, на початковому етапі греки в Маріуполі зводили переважно дерев'яні житла, хоча використовували для спорудження своїх осель і господарських приміщень усі відомі їм будівельні матеріали. Це пов'язано з тим, що грецькі населені пункти, і м. Маріуполь зокрема, виникли внаслідок державної колонізації, тому переселенців забезпечували всім необхідним для облаштування [43, с. 319–320], особливо будівельним деревом.

Стосовно сільських населених пунктів, то інформацію про використання основного будівельного матеріалу в перші роки перебування греків у Приазов'ї ми можемо знайти у відомостях Феодосія Макаревського, який описав перші церкви Катеринославської єпархії. У 1780 році парафіяни сіл Керменчик, Старий Крим, Ласпа, Богатир облаштували маленькі плетені церкви з лози і хмизу. З каменю були побудовані церкви в селах Камар, Мангуш, Сартана, Стила, Чердаклі, Чермалик, Ялта, а каркасно-стовпові церкви з'явилися в селах Бешеве, Велика Янісоль, Мала Янісоль, Улакли.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у грецьких селах були поширені найпростіші види житла. Ю. Іванова наводить інформацію про печери та курені в селах Мала Янісоль та Каракуба, що належать до перших років заснування цих населених пунктів [42, с. 163]. Також будували землянки – криті заглибини в землі, які були ще раніше відомі на території Південно-Східної України [37, с. 94]. Грецькі землянки – *патитку спит* (рум.), *кулїте* (урум. Карань, Камар < тур. *kulübe* – хижка), *чаоаш* (урум. Велика Янісоль) – мало чим відрізнялися від аналогічних споруд сусідів-українців. Нами зібрана інформація, що дає уявлення про цей найбільш забутий тип грецького житла. Загалом слід зазначити, що землянки в грецьких селах мають спільні риси: прямокутні в плані, стіни з дерну, хмизу, саману або вальків, обмазані глиною, дах був двосхилим, критий хмизом або соломою. Були землянки як із заглибленням, так і наземні.

З часу переселення греків до Приазов'я, більш як 180 років, залишалася жилою землянка у с. Велика Янісоль. Вона є зразком типового раннього грецького

житла: прямокутна в плані (7 м × 5 м), із заглибленням до 80 см, стіни зроблені з хмизу, обмазані глиною. Єдине невелике вікно знаходилося на протилежному причілку від дверей. Двосхилий дах без стелі спочатку був критий очеретом, потім – дерев'яними дошками, а в кінці 1940-х років – хмизом, який обмазували глиною. До житла вели земляні сходишки. Внутрішні й зовнішні стіни землянки були побілені білою глиною⁸.

У с. Ласпа землянки також були прямокутними, хати заглиблювали на 1–1,5 м у землю для економії будматеріалів і кращого збереження тепла взимку. Стіни таких будівель робили з дерну або плели з лози і хмизу з подальшою обмазкою глиною ззовні і всередині. Одна з нечисленних фотографій такого житла (1957) зберігається в родинному архіві жителя с. Ласпа Ю. Барбара [44, с. 49, 52]. У с. Мала Янісоль під час польових досліджень у 1967 році В. Наулком була зафіксована землянка – *хуматисспит* (рум. < грец. *то х'ома* – земля, *то спіті* – будинок) – із заглибленням у землю на 70 см і підвищенням на 1,5 м над землею⁹. Опис аналогічної землянки мешканця цього села Ф. Айнагоза було здійснено дослідницею з Інституту етнографії імені М. Міклухо-Маклая О. Будіною: «Землянка была длиной 12 м. Короткие стены землянки завершались в виде треугольников, на которых держалась невысокая двускатная крыша» [37, с. 93].

Дослідниця з Донецького обласного краєзнавчого музею Л. Лиганова описала землянки 1929 та 1945 років у с. Старий Керменчик. Одна була побудована просто на землі, без заглиблення, а друга – на фундаменті з каміння та черепиці [47, с. 72]. Стіни й дах землянки зводили зазвичай за 3–4 дні. Схема будівництва мала кілька етапів: спочатку рили котлован, потім зводили зазначеним способом стіни, причому східну й північну додатково утеплювали дерном. Дах утеплювали сіном, обкладали дерном і обмазували глиною з піском. Після цього робили дверні прорізи й тамбури для вхідних дверей¹⁰.

Перші грецькі поселенці будували також і турлучні житла, у яких дерев'яний каркас стін заповнювали глиняними вальками. У с. Старий Керменчик перші поселенці робили плетені стіни, простір

між дерев'яними стовпами заповнювали вальками, але до початку ХХ ст. таких будинків залишилося вже мало і з дерну виготовляли вальки лише для підсобних приміщень¹¹.

Найшвидшим способом було зведення плотового житла з хмизу та очерету – *чирти* (урум. Карань). Наприклад, у с. Велика Янісоль через три роки після переселення була збудована церква з плоту. Для стін використовували дерев'яні стовпи, які забивали через кожні 1,5 м, потім обплітали їх хмизом і обмазували розчином глини, піску й кінського гною¹².

У ХІХ ст. цей вид будівель був розповсюджений у населених пунктах, розташованих на річці Вовча, де було достатньо очерету для заповнення каркаса, причому каркасне будівництво з використанням очерету було характерним і для сусідів-слов'ян. Мазанки такого типу були поширені в південній смузі України, особливо в місцевостях, ближчих до Дніпра [39, с. 100].

Дослідник житла кримських татар Б. Куфтін [45, с. 50; 46, с. 22–24] підкреслює етнокультурну взаємодію народів Криму і Кавказу, де подібні конструкції будівель також були розповсюдженими, хоча існує думка, що розвиток кавказького і кримського типів будинків відбувався самостійно через схожі економічні і природно-географічні умови [33, с. 24]. На сьогодні ми маємо докладні описи типу будинку-плетінки, який був поширений по всій території Криму ще з монголо-татарських часів (ХІІІ ст.) [34, с. 15–16]. Надалі плетені конструкції будівель набули широкого розповсюдження з огляду на географічний чинник, тобто залежно від наявності матеріалу для будівництва. Цей традиційний кримський тип споруд був використаний греками на нових місцях проживання як найбільш швидкий при будівництві жител і тимчасових церков у селах [48, с. 1007–1010]. Однак у цілому цей тип конструкцій не набув широкого розповсюдження в Приазов'ї.

Найчастіше з каменю робили огорожі, зводили сараї, рідше – будинки, що набуло поширення в селах Бешеве, Велика Каракуба, Гнатівка, Карань, Ласпа. Поблизу цих сіл знаходилися каменоломні, де добували й обробляли камінь. Так, наприклад, у балці *Пляти Тау* (урум. Бешеве) видобували плаский камінь, який

використовували для вулиць та господарських будівель. Фототека грецьких споруд з каменю, зібрана в музеях, а також під час наших польових досліджень, є свідченням широкого використання цього типу будівель у кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. як серед урумів, так і серед румеїв [8, 10, 11].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у багатьох грецьких населених пунктах був розповсюджений і тип кам'яних житлових споруд [7, арк. 1 зв.] з кладкою на вапняному розчині або глині. Часто ці будівлі зводилися за допомогою системи *махас* (урум., рум. < тюрк. *makas* – ножиці). Доми будували з дикого каменю, де крокви (стропила) зв'язувалися зі стінами двома поперечними балками за відсутністю подовжньої балки. Цей метод, розповсюджений у Сасанідській Персії і на території Малої Азії, є одним з найдавніших, причому в Крим він був завезений малоазійськими греками в ХІV ст. [34, с. 16]. У цьому випадку ми можемо припустити, що грецька традиція будівництва кам'яних споруд була передана татарському населенню центральної, гірської, передгірної та східної частин Криму. Це відрізняє грецький будинок від житла інших жителів Причорноморського регіону, зокрема українців.

Греки-переселенці до середини ХІХ ст. будували житло без фундаменту. Узагалі кам'яний фундамент набув розповсюдження переважно з другої половини ХІХ ст. Про це свідчить «Санитарное описание школ Мариупольского уезда», де йдеться про школи, зведені в 1870–1880-х роках у грецьких населених пунктах. В описі наголошено, що всі грецькі шкільні споруди побудовані «из жженого кирпича на каменном фундаменте» [51, с. 102, 110, 138, 142, 145, 161, 164, 168, 187, 190, 220, 230, 234].

Традиційні кримські кам'яні і плотові споруди [33, с. 32] у Приазов'ї замінили саманні хати. Тривалий час найпопулярнішим матеріалом для будівництва житла був *саман* (рум., урум. < тюрк. *saman* – солома), *т'єрпич* (урум. Карань), *керпич* (урум. Камар < тюрк. *kerpiç* – цегла) – висушені на повітрі, але необпалені брикети з ґрунту чи глини, *топрак* (урум. Бешеве < тур. *toprak* – ґрунт), *чамур* (урум. Богатир, Карань, Старий Крим), *жамур* (урум. Карань < тур. *çatur* – грязь),

хома (рум.), *пілос* (рум. Велика Каракуба < грец. *πηλός* – будівельна глина) – з домішкою різаної соломи або інших волокнистих матеріалів. Греки, як відомо, надавали перевагу скотарству. Можливо, саме з цієї причини при виготовленні саману замість соломи нерідко замішувалася вовна [49, с. 166]. Саман робили з глини, яку замішували з соломою, нарізали та розкладали для сушіння у спеціально відведених місцях – *т'єрпічлік* (урум.). Термін *саман*, поширений серед греків-еллінофонів [2, арк. 921], трапляється і в українських селах.

Для вивчення питання про будівництво житла греками-переселенцями в перші роки їхнього перебування в Приазов'ї відіграє вагому роль рапорт генерал-губернатора В. Черткова, у якому він наголосив на престижності будинків з каменю й глини, які переселенці зводили відповідно до їхніх традиційних звичаїв, а землянки використовували лише як тимчасове житло [27, арк. 108].

У статистичній літературі другої половини XIX ст. щодо матеріалів для будівництва житла греків Маріупольського повіту [52, с. 257, 273] вживали термін «земляна цегла», що є різновидом саману: чорна цегла – саман з дерну, мулу або з гною – *джатма* (урум. Керменчик) і жовта цегла – саман з глини. Усі види «земляної цегли» робили з додаванням соломи або полови – *палав* (урум. Камар), *пулов* (рум. Мала Янісоль). Нині чорний саман трапляється серед руїн будинків надзвичайно рідко. У с. Гранітне (Карань) і сьогодні знаходиться напівзруйнований будинок, зведений у середині XIX ст., де ми мали можливість зафіксувати чорний саман з дерну (0,4 м × 0,25 м × 0,25 м). Чорна цегла практично незруйнована, незважаючи на те, що вже кілька років лежить під відкритим небом. У її розломах видно дрібну солому і пісок, важить кожна з них близько п'яти кілограмів. Складалася стіна з чорного саману за допомогою червоної глини [2, арк. 2128–2134]. У прибережному селі Урзуф чорну саманову цеглу тривалий час виготовляли з морського мулу – *піло* (рум.) – з додаванням соломи або полови. З 1920-х років почали використовувати земляну цеглу з в'язкої жовтої глини¹³. У Мангуші цеглу – *тула* (урум. < грец. *η τουβλα*) – робили з розчинної глини, піску й просіяної соломи¹⁴.

Така сама технологія виготовлення саману мала розповсюдження в Криму, де було достатньо глини, піску та води [33, с. 30]. Греки-переселенці протягом більше 100 років перебування в Приазов'ї не змінювали кримську технологію, але пристосування для нарізки саману запозичили в сусіднього українського населення, яке також будувало мазанки з саману¹⁵.

Під час наших етнографічних досліджень ми переконалися, що в грецьких селах частіше зустрічалися кам'яні й глинобитні будинки¹⁶, а дерев'яні й турлучні споруди не прижилися. У перші роки переселення царська влада, заохочуючи грецьку колонізацію, забезпечувала греків деревом, але в подальшому це було для неї економічно невигідно.

Стіни – *гунея* (рум.), *дувар* (урум. < грец. *το ττουβάρι*, тур. *duvar*¹⁷ – стіна) – каркасних, дерев'яних, кам'яних і саманних будинків обмазували землею чи глиною – *топрахла* (урум. Камар). Найчастіше це була суміш, основу якої складала глина та пісок, який видобували в кар'єрах. Наприклад, мешканці с. Велика Янісоль брали цей будівельний матеріал за селом – у місцевості *Хумчурур'я*.

Як свідчать джерела, у 1780–1781 роках для греків-переселенців державним коштом було побудовано 50 кам'яних та 18 дерев'яних будинків і 2006 мазанок [27, арк. 108 зв.], тому можна сказати, що глина в той період була основним будівельним матеріалом. При будівництві житла використовували різні види глини: червона – *хизил балчих* (урум. < тюрк. *kızıl balçık* – червона, руда глина), біла звичайна – *ах топрак* (урум. Керменчик < тюрк. *ak toprak* – біла земля), *чапохма* (рум.), *хара балчих* (урум.), жовта вогнетривка – *сарі балчих* (урум. < тюрк. *sarı balçık* – жовта глина). Червона глина використовувалася багатьма тюркськими народами, головним чином, для зведення хлібної печі, а жовта – для оздоблення стін, бо вона не пропускає воду. Після чого стіни обробляли піском і потім їх білили білою глиною або вапном, яке видобували в печерах або привозили з маріупольських заводів. У 1850 році в м. Маріуполі було два таких заводи [40, с. 163].

З внутрішнього боку стіни будинків обов'язково штукатурили глиною з піском, а з 1960-х років – цементом і вапном.

Після обмазування стін – *топрахла* (урум. Камар) – їх білили білою глиною.

Протягом більш ніж 150 років після переселення долівки – *т'ошеклік* (урум. Бешева, Мангуш), *т'ошеме* (урум. Карань < тюрк. *döşeme* – підлога), *ев т'ібйі* (урум. Улаккли), *єнус* (рум.) – у грецьких будинках були земляними – *пат* (рум. Велика Янісоль), *пату* (рум. Сартана < грец. *πατώ* – ступати). І ще до 1930-х років у грецьких селах повсюдно долівку мазали глиною. Також часто її підводили розчином з червоної глини: на відстані 15–20 см від стіни проводили червону смужку-облямівку – *зенджеф* (урум.). Лише впродовж останніх п'ятдесяти років у грецьких будинках почали робити підлогу з дощок [2, арк. 342].

Спираючись на дані «Статистико-економической таблицы», що була складена в 1885–1886 роках у Маріупольському повіті [52, с. 257–288], можна дійти висновку, що тоді основою для будівництва житла були земляна цегла, камінь і дерево, причому в кожній волості надавалася перевага певним будівельним матеріалам. У Бешівській волості (села Старе Бешева, Велика Каракуба) налічувалася найбільша кількість житлових споруд із земляної цегли – 979, з каменю – 4, з дерева – жодних. У Богатирській волості (села Богатир, Константинополь, Улаккли), навпаки, житлові будинки були переважно дерев'яними – 290, тоді як саманних домів було – 191, а кам'яних – 11. У Великоянісольській волості (села Велика Янісоль, Камар) у с. Камар з 465 будинків, 120 були з дерева, тобто чверть житлових споруд. У Гнатівській волості, у с. Стила були будинки тільки із земляної цегли. Споруд з інших будівельних матеріалів тут взагалі не виявлено. У с. Новий Керменчик Грунауської волості із зафіксованих 128 жител 35 були з каменю, 91 – із саману і 2 – з дерева. Мешканці Каранської волості (села Карань, Нова Карань, Ласпа) мали із саману 1 099 будинків і 68 – з каменю, а дерев'яних споруд не було. Така сама тенденція спостерігалася і в Малоянісольській волості (села Мала Янісоль, Анадоля, Чердакли), де дерев'яних хат не зафіксовано, мінімальна кількість кам'яних – 13, але будівель із земляної цегли налічувалося 1 251. Дещо інша ситуація в Мангуській волості (села Мангуш, Старий Крим). У с. Ман-

гуш кам'яні житла склали третину всіх будинків (261 з 839 споруд), дерев'яних було мало – 6. У с. Старий Крим зовсім не було дерев'яних будинків, а кам'яних споруд зафіксовано тільки 5. Будівлі Сартанської волості (села Сартана, Чермалик, Митрополитське) також не відрізнялися різноманітністю будівельних матеріалів. Житлових споруд у вказаних селах налічувалося 1 527, з яких тільки одна була з каменю, а інші – із земляної цегли. Села Старий Керменчик і Нова Каракуба (Гончариха) входили до складу Старокерменчицької волості, де були житлові споруди з саману (717), дерева (74) і каменю (65). У Ялтинській волості (села Ялта, Урзуф), відповідно до статистичних даних, у Ялті налічувалося 20 % кам'яних будов (129 з 662), а в с. Урзуф – 33 % (99 із 297 будинків). За результатами досліджень маємо статистичні дані, що загалом у грецьких населених пунктах житлових споруд із земляної цегли налічувалося 10 086, із каменю – 757, з дерева – 562 [52, с. 289].

На прикладі спорудження сільської церкви у с. Велика Янісоль можемо простежити зміни, що відбувалися у будівництві. Як було вказано вище, у 1779 році перша церква в селі розміщувалася в землянці, у 1781 році її побудували з плуту [3, арк. 10], наступну – із саману, а в 1881 році – з цегли. Церква була зруйнована в 1933 році.

До середини XIX ст. змінилася техніка будівництва: повсюдно стіни до вікон зводили з каменю, а решту будівлі – із саману. З другої половини XIX ст. у грецьких селах відбувається помітне соціальне розшарування. Заможні греки почали облицьовувати цеглою саманні стіни зовні або ж зводили будинки з випаленої цегли. З середини XIX ст. у Приазов'ї почали будувати заводи, які виготовляли цеглу. Так, у м. Маріуполі в 1850 році було вже чотири таких заводи [40, с. 163]. На початку XX ст. заможні греки заздалегідь замовляли для своїх будинків цеглу, бо на неї був великий попит. Цеглу високої якості тоді виробляли в м. Маріуполі на цегельних заводах І. Горенштайна та Д. Хараджаєва [50, с. 135].

За радянських післявоєнних часів широкого розповсюдження набуло житло, побудоване зі шлакобетону, а нині жителі сіл надають перевагу житлам з цегли¹⁸. Наведемо дані щодо житла з господарських

книг с. Мангуш (1964–1966). Результати дослідження цих джерел свідчать, що 48 % грецьких родин у селі проживали в будівлях, зведених до 1918 року. Більшість нових хат за радянських часів побудували росіяни та українці [1]. Така ситуація пов'язана не з матеріальним становищем, а з тим, що грецькі будівлі були в доброму стані і передавалися у спадок. Діти залишалися жити в батьківських оселях, тим самим зберігаючи сімейні та етнічні традиції¹⁹.

Протягом тривалого часу в грецьких будинках стелі – *тавань* (рум. Урзуф, Ялта < грец. *το ταβάνι* – стеля), *таван* (урум., рум. < тюрк. *tavan* – стеля), *арафі* (рум. Велика Каракуба) – були одним з елементів, що відрізняли житло греків від домів інших етносів. Традиційно в грецьких будинках їх робили з дощок. У ХІХ – на початку ХХ ст. для стелі обирали кращий ліс. Тому селяни купували ліс на спеціальних складах, які знаходилися переважно на вузлових станціях (Оленівка, Карань) або в м. Маріуполі [50, с. 142].

Досі існує кілька способів встановлення стелі – на балках, підшивної та обштукатуреної. Нами зафіксовано такі технології встановлення стелі: спочатку дошки клали поряд одна з одною, потім перекривали один ряд дощок іншим; третій, найбільш поширений спосіб, – дошки настиляли на балки. Іноді на балках фіксували дати найважливіших сімейних подій²⁰. Донедавна стелю не фарбували, лише в 1960–1970 роках дерев'яні стелі почали фарбувати у світлий колір. Ці особливості ми зафіксували у с. Ласпа, де збереглися будинки з дерев'яною стелею кінця ХІХ ст.²¹.

За інформацією, наданою нам у с. Велика Янісоль, стелю робили зі струганих дощок, а потім обмазували її глиною. Така стеля відзначалася міцністю й добре зберігала тепло²². Її будували за традиційною грецькою технологією: балки укладалися до однієї центральної – *омурга* (урум. Карань, Керменчик; *omurga* – хребет) – та вгорі з'єднувалися з кроквами. На відстані 120–150 см одна від одної на них закріплювали дошки. Якщо ж дерева було недостатньо, то балки укладали на відстані через дошку. Між дошками залишали проміжки 20–25 см, потім їх застиляли очеретом і підмазували глиною. Сте-

лю білили, а зверху на дошки вкладали шар сирого глиняного розчину (до 20 см). Нині дошки підшивають до стельових балок, а потім штукатурять²³.

Форма дахів – *дам* (урум. < тур. *dam* – дах), *өрті* (урум. Карань, Мангуш), *тепе* (урум. Бешеве, Богатир, Карань < тюрк. *tepe* – пагорб, вершина), *табан* (рум.) – у різних населених пунктах була як дво-, так і чотирихилою [36, с. 99]. У кожному селі побутували власні традиційні форми. Наприклад, у с. Мала Янісоль більш популярними були двоххилі дахи, а в селах Велика Янісоль, Керменчик – чотирихилі²⁴. Вкривали дахи соломною, очеретом – *хамуш* (урум.), черепицею [31, с. 44], рідше бляхою²⁵ та дерев'яними дошками²⁶. Все це пов'язано з природними умовами. Наприклад, у с. Велика Янісоль у центрі населеного пункту знаходиться невелике болото – *Арим* (урум. Велика Янісоль), де мешканці села брали очерет для накривання даху²⁷.

Опрацьовані нами статистичні матеріали за 1885–1886 роки дають право говорити, що в цей період у всіх грецьких селах основним матеріалом для покриття даху була солома, за винятком с. Ялта, де більшість дахів були вкриті черепицею [52, с. 257, 272, 288]. Однак, як свідчать джерела, мали місце і дерев'яні дахи – *евтелеси* (урум.) [24].

Існувала унікальна технологія покриття чотирихилого даху соломною або очеретом. Перший ряд снопів укладали основою вниз, а колосками догори. Наступні ряди укладали колоссям донизу, але їх заздалегідь змочували рідкою глиною, щоб снопи не спресувалися, не пропускали воду і їх не зносило вітром²⁸. До жердин снопи (діаметром до 25 см) прив'язували скрученим джгутом соломи. Така технологія покриття дахів на сьогодні забута, але у с. Карань до 1950-х років хати накривалися соломною саме в такий спосіб²⁹.

Для покриття даху соломною методом «у натруску» зверху солону намазували червоною глиною, яка виконувала захисну функцію³⁰. Іноді замість соломи або очерету для покриття житла використовували ковилу³¹. Технологію настилати дах соломною греки перейняли від українців, оскільки в Криму греки для цього часто використовували очерет [49, с. 165]. Стріхи з житньої соломи зафіксовані ще в 30-х роках ХХ ст. [37, с. 107]. Аналі-

зуючи польові матеріали, зібрані в 1961–1971 роках, О. Будіна дійшла висновку, що чотирихилий дах у греків є результатом етноконтактів з українцями, бо для спорудження даху запрошувалися українські майстри.

З кінця XIX ст. у будинках найзаможніших греків соломю й очерет почали замінювати черепицею – *т'єраміт* (урум. Камар, Улакли), *т'іраміт*, *тирамідь* (рум. < грец. *κεραμίδι*, тур. *kiremit* – черепиця). Черепиця була кількох видів: опукла – *татарка*, пласка – марсельська³² й минаївська. Найбільшого поширення набула черепиця *татарка* [4; 5]. Заводи, які виготовляли черепицю, розміщувалися як у селах, так і в Маріуполі. Наприклад, у 1850 році в місті нараховувалося чотири черепичні заводи [40, с. 163]. На початку XX ст. для покриття дахів почали використовувати толь, який виготовляли на фабриках у Маріуполі [50, с. 135]. Донині збереглися дахи з черепичним покриттям, а нові забудови здебільшого накривають бляхою або шифером [2, арк. 1143].

Дерево використовувалося для виготовлення віконних луток. У кожному селі був свій майстер – *пенжерєжі* (урум. < тюрк. *pençereci* – майстер з виготовлення віконних рам), який виконував функції і столяра, і скляра. Особливу увагу будівники приділяли внутрішнім віконницям – *пенжери* (урум. Бешева, Керменчик, Камар), *хапахья* (рум.). До початку XX ст. віконні рами – *іра* (рум. Урзуф, Ялта), *яра* (рум. Велика Янісоль) – були одностулкові. Двостулкові ставні – *хапах* (рум. Сартана), *хапах'я* (рум. Велика Янісоль) – встановлювали традиційно всередині житла. Із 1920-х років їх почали встановлювати ззовні [21]. Зовнішні хатні двері – *аксупорта* (рум. Велика Янісоль, Велика Каракуба < грец. *η εξώπορτα* – зовнішні двері), *капу* (урум. Богатир, Карань, Керменчик < тюрк. *kapı* – зовнішні двері) – були одностулковими, внутрішні – часто двостулковими.

У будинках XIX ст. у сінях був виступ даху біля входу над нішею – *кощень* (урум.), де карниз даху, стріхи – *чатах*, *сачах* (урум. Камар < тюрк. *çatı* – стріха) – використовували для веранд. У багатьох селах існували будинки з терасами – *халдирма* (рум. Мала Янісоль, Сартана, Чердаклі < тур. *kaldırım* – піднімати), *хадрама* (рум. Сартана), *шиле-*

ват (урум.). Найбільш давніми житлами були оселі з вбудованими галереями. Зовнішні галереї кріпилися на чотирьох стовпах «вроде колон с дверцями» [31, с. 44] й були продовженням довгого даху, з фасадного боку будинку [12; 13; 22; 23; 25; 26; 28–30]. Для підвищення над рівнем землі долівку галереї укладали диким каменем і засипали землею. З початку XX ст. долівку настиляли дошками. Функції галереї були вельми різноманітними: від господарських до естетичних.

У с. Урзуф на початку XX ст. повсюдно були будинки з галереями³³, але під час наших польових досліджень не було зафіксовано домів з такими архітектурними частинами. На сучасному етапі відбулася трансформація галерей у закриті веранди, які є елементом житла будь-якого населеного пункту Донецького регіону. Однак слід зазначити, що в деяких селах оселі з галереями взагалі не були поширені, наприклад, у с. Велика Янісоль³⁴.

Ми маємо фото грецького двоповерхового будинку з галереями на кожному поверсі [25], що є аналогом кримських домів, які описав Б. Куфтин³⁵. Оселі з галереями були широко розповсюджені в Західній Анатолії (Мала Азія), де подібні архітектурні вирішення відомі з давніх часів, а їхнє походження має античне коріння [57, с. 43–45]. Унаслідок етноконтактів цей елемент житла набув досить широкого ареалу розповсюдження: Греція, Албанія, Болгарія, Бессарабія [37]. На нашу думку, галерея була запозичена від греків тюркськими народами, водночас і татарами в Криму [35, с. 82]. Легкі галереї вздовж передньої або бічної стіни хати були також поширені в українців Південної України [39, с. 104].

Плани будинків поступово трансформувалися протягом часу – від однокамерних до сучасних багатокамерних житлових споруд. Найпростіші оселі в греків були двокамерними: сіни та житлова кімната. Сіни були теплими, опалювалися вогнищем. У с. Велика Янісоль понад 100 років (до 1964 р.) зберігався будинок, де сіни і опалювальна система посідали центральне місце. Сіни в цьому випадку були передпокоюм, кухнею і приміщенням для зберігання домашнього начиння та харчів. У житловій кімнаті знаходилися поміст-підвищення та корпус печі, за допомогою якої цю кімнату обігрівали. План

кримського житла з Карасубазарського району повністю співвідносний з розглянутим нами житлом маріупольських греків [45, табл. 6].

У с. Стара Ласпа збереглася хата кінця XIX ст, де можна побачити первинний план забудови. План приміщень включав такі частини: сіни, кухня, житлова кімната, зала. Наприкінці XIX ст. у селах, розташованих неподалік від м. Маріуполя, уже були поширені багатокімнатні будинки, які в плані були квадратними.

Певні етнічні особливості зберігалися у влаштуванні опалювальної системи. Комплекс складався з місця для вогнища та хлібної печі, що були розташовані в центрі будинку біля його роздільної внутрішньої стіни. Топили піч хмизом, травою, але частіше гноєм, що заготовляли, розрізаючи його на квадрати і висушуючи. Висушений кізак добре обігрівав житло, бо давав сильний жар.

Інтер'єр осель також мав свої етнічні особливості. Сволоки і карнизи оздоблювали різьбленням. У кімнатах на стінах вивішували вишивані вироби, рушники. На лавах розкладали довгі вузькі подушки. Найхарактернішим було глинобитне або дерев'яне підвищення – софа. На ньому родина не лише спала, але й також тут греки снідали, виконували різноманітну домашню роботу. Майже кожен грецький будинок мав такий поміст-софу до 1930-х років. На сьогодні в селах ще збереглися помости в деяких оселях, які були споруджені на початку XX ст., але тепер вони майже не використовуються для сну.

Отже, досліджуючи житло греків Приазов'я, можна дійти висновку, що в ньому поєдналися як етнічні елементи, так і запозичення, які виникали внаслідок перебування в інших природних умовах та через контакти з оточуючим населенням.

Примітки

¹ Садиба Ф. Булі, побудована наприкінці XIX ст. у с. Ласпа [2, арк. 936].

² Выписка из приговора Мангушской сельской общины, Мангушской области, Мариупольского уезда, Екатерининской губернии от 2 августа 1909 года по книге приговоров за № 110; Выкопировка с плана Екатеринославской губернии Мариупольского уезда, села Мангуш на усадебный и полевой отрубной участки, что на общем плане значатся под №№ 199, 199а, поступившие во владение

крестьянина Дорофеева Анастаса Клементьева. 1909 г. [див.: 2, арк. 854].

³ Садиба С. Кудакоцева в с. Урзуф. 1927 р. [2, арк. 1344].

⁴ Тут і далі «рум.» – румейський.

⁵ Тут і далі «урум.» – урумський.

⁶ Записала Ірина Пономарьова в 1996 р. від М. О. Хорош, 1929 р. н., у с. Велика Янісоль [2, арк. 543].

⁷ Записала Ірина Пономарьова у 2005 р. від С. І. Кудкоцева, 1918 р. н., у с. Урзуф [2, арк. 1178].

⁸ Записала Ірина Пономарьова в 1996 р. від М. О. Хорош, 1929 р. н., у с. Велика Янісоль [2, арк. 631].

⁹ Записав Всеволод Наулко в 1967 р. від Ф. Айнагоза, 1876 р. н., у с. Мала Янісоль. (Особистий архів В. І. Наулка. Польовий зошит № 1, 1967).

¹⁰ Записала Ірина Пономарьова в 1994 р. від М. О. Хорош, 1929 р. н., у с. Велика Янісоль [2, арк. 226].

¹¹ Записав Всеволод Наулко в 1967 р. від І. С. Сизмас, 1891 р. н., у с. Керменчик. (Особистий архів В. І. Наулка. Польовий зошит № 1, 1967).

¹² Записала Ірина Пономарьова в 1992 р. від М. О. Хорош, 1929 р. н., у с. Велика Янісоль [2, арк. 261].

¹³ Записала Ірина Пономарьова у 2005 р. від С. І. Кудкоцева, 1918 р. н., у с. Урзуф [2, арк. 1187].

¹⁴ Записала Ірина Пономарьова у 2005 р. від С. І. Кудкоцева, 1918 р. н., у с. Урзуф [2, арк. 542].

¹⁵ Записала Ірина Пономарьова в 1996 р. від М. Д. Хорош, 1905 р. н., у с. Велика Янісоль [2, арк. 77].

¹⁶ Записала Ірина Пономарьова в 1996 р. від М. Д. Хорош, 1905 р. н., у с. Велика Янісоль [2, арк. 52].

¹⁷ Термін *duvar* з'явився в турецькій мові лише на початку XIV ст. [див.: 57, с. 9].

¹⁸ Записала Ірина Пономарьова у 2002 р. від М. Хорош, у с. Велика Янісоль [2, арк. 556].

¹⁹ Записала Ірина Пономарьова у 2004 р. від Г. І. Гуртіна, 1926 р. н., у с. Мангуш [2, арк. 38].

²⁰ Записала Ірина Пономарьова у 2002 р. від А. Н. Негрей, 1905 р. н., у с. Мала Янісоль [2, арк. 779].

²¹ Будинок Ф. Болі. 1890 р. [див.: 2, арк. 165].

²² Записала Ірина Пономарьова в 1996 р. від М. О. Хорош, 1929 р. н., у с. Велика Янісоль [2, арк. 667].

²³ Записала Ірина Пономарьова у 2003 р. від С. І. Кудкоцева, 1918 р. н., у с. Урзуф [2, арк. 980].

²⁴ Записала Ірина Пономарьова у 2000 р. від С. К. Темір, 1918 р. н., у с. Старомлинівка [2, арк. 486].

²⁵ Родовище залізняка знаходилося недалеко від с. Каракуба, угору по р. Кальміус [див.: 41, с. 497].

²⁶ Записала Ірина Пономарьова у 2004 р. від Д. В. Фомичової, 1929 р. н., у с. Гранітне [2, арк. 24].

²⁷ Записала Ірина Пономарьова в 1996 р. від М. О. Хорош, 1929 р. н., у с. Велика Янісоль [2, арк. 112].

²⁸ Записала Ірина Пономарьова у 2001 р. від Д. Ф. Сарбаш, 1926 р. н., у с. Мала Янісоль [2, арк. 755].

²⁹ Записала Ірина Пономарьова в 1998 р. від А. К. Хараш, 1910 р. н., у с. Улакли [2, арк. 342].

³⁰ Записав Всеволод Наулко в 1967 р. від Ф. Айнагоза, 1876 р. н., у с. Мала Янісоль. (Особистий архів В. І. Наулка).

³¹ Будинок Ф. Ю. Айнагоза у с. Мала Янісоль [2, арк. 43].

³² Марсельську черепицю виготовляв цегельно-черепичний завод у с. Стародубівка [див.: 17; 18; 19].

³³ Записала Ірина Пономарьова у 2005 р. від С. І. Кудокоцева, 1918 р. н., у с. Урзуф [2, арк. 1139].

³⁴ Записала Ірина Пономарьова в 1993 р. від М. Д. Хорош, 1905 р. н., у с. Велика Янісоль [2, арк. 32, 49].

³⁵ Бахчисарай. Старинный двухэтажный татарский дом [див.: 45, табл. XI].

Джерела та література

1. Архів Мангуської селищної ради, ф. 1, 39, оп. 1. Господарські книги за 1964–1966 рр.

2. Архів Маріупольського державного гуманітарного університету, ф. 1, оп. 1, спр. 06-3, арк. 1–2567. Матеріали польових етнографічних досліджень (МПЕД) за 1990–2005 рр.

3. Державний архів Автономної республіки Крим, ф. 535. Поповы. Документи личного происхождения, оп. 1, спр. 2557, арк. 10. План строения греческой слободы Большой Енисалы на 116 дворов; муж. п. 190; жен. п. 161.

4. Донецкий обласний краєзнавчий музей (далі – ДОКМ), ф. № 398–408-КС (с. Мангуш, завод Т. І. Алагозова, завод М. Никулина, с. Сторокерменчик, завод Михайлова и Челпанбаева, нач. XX в.).

5. ДОКМ, ф. № 468–471-КС. Черепицататарка (с. Константинополь, нач. XX в.).

6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі –

ІР НБУВ), ф. V. Одеське товариство історії та старожитностей, спр. 704, арк. 5 зв. Описание городов и уездов бывшего Екатеринославского наместничества. Азовская губерния. 1780.

7. ІР НБУВ, ф. V, спр. 706, арк. 1 зв. Закуткин М. Д. Сведения о с. Урзуф Мариупольского уезда.

8. Маріупольський краєзнавчий музей (далі – МКМ), ф. № 927-Н. Б. Каракуба. Старинный греческий дом. 1930 г.

9. МКМ, ф. № 932-Н. Комора з деревини у с. В. Янісоль. 1930 р.

10. МКМ, ф. № 934-Н. Стара хата в селі В. Каракуба. 1930 р.

11. МКМ, ф. № 959-Н. Будинок, який, за переказами, споруджено під час заснування Маріуполя.

12. МКМ, ф. № 961-Н. Стара хата у с. В. Каракуба. 1932 р.

13. МКМ, ф. № 962-Н. Стара хата у с. С. Бешево. 1930 р.

14. МКМ, ф. № 964-Н. Клуня у господарстві грецького селянина-одноосібника з с. Андріївка.

15. МКМ, ф. № 993-Н. Забудови греків у с. Сартана. Кухня та комора для зберігання зерна.

16. МКМ, ф. № 994-Н. Обора для худоби у грецькому поселенні Сартана. 22 квітня 1928 р.

17. МКМ, ф. № 1360-Н. Вимішування глини.

18. МКМ, ф. № 1361-Н. Виробництво марсельської черепиці.

19. МКМ, ф. № 1362-Н. Дроблення глини.

20. МКМ, ф. № 1369-Н. Обмолот та віяння зерна на грецькому подвір'ї с. Старий Крим. 1930 р.

21. МКМ, ф. № 1382-Н. Орнаментовка вікна грецької хати у с. Стила. 1930 р.

22. МКМ, ф. № 2795-сов. Зовнішній вид грецької хати у с. В. Каракуба. 1930 р.

23. МКМ, ф. № 2797-Ф. Стара хата у с. Стила. 1930 р.

24. МКМ, ф. № 3543-Ф. Грецька хата.

25. МКМ, ф. № 4964-Ф. Грецький будинок. 1929 р.

26. МКМ, ф. № 4966-Ф. Грецький будинок у с. М. Янісоль. 1929 р.

27. Російський державний архів давніх актів, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 8.

28. Російський етнографічний музей (далі – РЕМ), фототека, кол. 3282, № 4. Хата заможного селянина у с. Ст. Крим. 1914 р.

29. РЕМ, фототека, кол. 3282, № 5. Хата заможного селянина у с. В. Каракуба. 1914 р.

30. РЕМ, фототека, кол. 3282, № 6, 7.

31. *Анаторинов А.* Домашний быт Мариупольских греков // Императорское общество

любителей естествознания, антропологии и этнографии (при Московском университете). – Москва, 1874. – Т. 13. – Вып. 1. Труды этнографического отдела. – Кн. 3. – Вып. 1. – С. 44–47.

32. *Бабенко В. А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав, 1905. – 144 с.

33. *Бершам А. Н.* Жилище Крымского предгорья // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 23–40.

34. *Боданинский У.* Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму. – Симферополь, 1930. – 31 с.

35. *Бонч-Осмоловский Г. А.* Крымские татары : Этнографический очерк // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 82–97.

36. *Будина О. Р.* Жилище болгар, греков, албанцев // Материальная культура компактных этнических групп на Украине. Жилище. – Москва : Наука, 1979. – С. 83–129.

37. *Будина О. Р.* Развитие жилища в этнически смешанной среде (по материалам греков Донецкой области) // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. – Москва : Наука, 1979. – С. 92–126.

38. *Васюков С. И.* Крым и горные татары. – Санкт-Петербург, 1904. – 124 с.

39. *Вовк Х. К.* Студії з української етнографії та антропології. – Київ : Мистецтво, 1995. – 336 с.

40. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Санкт-Петербург, 1850. – Т. 11. – Ч. 4.

41. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Санкт-Петербург, 1863. – Т. 1. – 681 с.

42. Греки России и Украины / сост., отв. ред. Ю. В. Иванова. – Санкт-Петербург : Алетей, 2004. – 624 с. ; илл.

43. *Дубровин Н. Ф.* Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции, донесения : в 4 т. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 2. – 946 с.

44. *Душка В.* Село над Кальмиусом. Очерки истории села Старая Ласпа. – Донецк : Кальмиус, 2005. – Кн. 1. – 236 с.

45. *Куфтин Б. А.* Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова. – Москва, 1925. – 80 с.

46. *Куфтин Б. А.* Южнобережные татары Крыма // Крым. – Москва, 1925. – № 1. – С. 22–30.

47. *Лыганова Л. А.* Поселения, планировка усадьбы, типология архитектурных особенностей и интерьер греческого жилища в Приазовье (кон. XIX – нач. XX вв.) // Проблемы археологии и архитектуры. – Донецк ; Макеевка, 2001. – Т. 2 : Архитектура. – С. 65–75.

48. *Макаревский Ф.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Днепропетровськ : Дніпрокнига, 2000. – 1080 с.

49. *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине. – Киев : Наукова думка, 1975. – 276 с.

50. Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому бассейну. – Екатеринослав : Польза, 1914. – 351 с.

51. Санитарное описание школ Мариупольского уезда. – Екатеринослав, 1904.

52. Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Мариупольский уезд. – Екатеринослав : Издание Екатеринославского губернского земства, 1887. – Вып. 2. – 439 с.

53. Статистичний бюлетень Маріупольщини. – 1926–1927. – № 9–11.

54. *Тимошевский Г. И.* Основание г. Мариуполя и некоторые данные к его истории // Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – С. 63–95.

55. *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. – Одесса : Тип. Брауна и К. – 1849. – 167 с.

56. *Чижикова Л. Н.* Материальная культура компактных этнических групп на Украине. – Москва, 1979.

57. *Ögel B.* Türk kültür tarihine giriş. – Ankara : Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, 2002. – Cilt 3.